

Сучасна предметна каталогізація в наукових бібліотеках: теоретичні та практичні аспекти

6 квітня 2021 р. у рамках «Заходів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського з підвищення професійної компетенції бібліотекарів» відбувся вебінар «Сучасна предметна каталогізація в наукових бібліотеках: теоретичні і практичні аспекти», у якому взяли участь понад 170 учасників з усієї України. Це фахівці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Книжкової палати України імені Івана Федорова, Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого, Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника, Одеської національної наукової бібліотеки, Національної історичної бібліотеки України, Національної наукової медичної бібліотеки України, Національної бібліотеки України для дітей, обласних універсальних наукових бібліотек, бібліотек науково-дослідних установ НАН України, університетів: Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Національного технічного університету «Львівська політехніка», Національного університету «Києво-Могилянська академія», Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського, Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, Волинського національного університету імені Лесі Українки, Дніпровського державного медичного університету, Національного університету «Запорізька політехніка», Національного медичного університету імені О. О. Богомольця, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Донецького національного медичного університету, Житомирського державного університету імені Івана Франка, Сумського державного університету, а також Львівської обласної бібліотеки для дітей, інших обласних дитячих і юнацьких бібліотек, Науково-педагогічної бібліотеки м. Миколаєва, бібліотеки Харківської державної академії культури.

Така широка географія свідчить про те, що тема вебінару є актуальною, а українські бібліотекарі мають бажання навчатися, щоб зробити доступ до своїх фондів якомога досконалішим.

З доповіддю «Сучасна предметна каталогізація: зарубіжна та вітчизняна теорія і практика» виступила провідний науковий співробітник НБУВ, доктор історичних наук **Н. В. Стрішенець**. Вона нагадала, що каталогізація поділяється на описову (descriptive cataloging), тобто опис видань на основі титульного аркуша, і каталогізацію за змістом (subject cataloging), що включає їх систематизацію відповідно до таблиць класифікації і предметизацію за допомогою спеціальної стандартизованої мови – термінів предметизації. Як правило, це предметні рубрики чи дескриптори, організовані у фахові контрольовані словники – списки предметних рубрик або тезауруси, визнані авторитетними.

Доповідачка наголосила, що питання предметизації є дуже важливим, адже надання універсального, всеосяжного публічного доступу до інформації – одне з основних завдань бібліотек. Тематичний доступ забезпечується за допомогою саме систематизації й предметизації надходжень, назви нерідко не лише не відображають змісту видання, а й заплутують, вводять в оману. Так, книжку Качкана В. А. Хлопці, як соколи... : [літ.-докум. нарис] ; фотоіл. І. В. Фецяк. (Дрогобич : КОЛО, 2008) при пошуку за словами з назви чи ключовими словами знайде читач, який виявляє інтерес до птахів, зокрема, соколів і ніко-

ли не розшукає той, кому потрібні відомості про українську стрілецьку та повстанську пісню, розглянуті у цьому літературно-документальному нарисі.

Те ж стосується й багатьох популярних нині видань на тему АТО. У назвах відомих книжок «Сліди на дорозі» (В. Ананьєв), «Наші котики» (В. Тихий, В. Пузик), «Чорне сонце» (В. Шкляр), «Кофе с привкусом пепла» (О. Петров) та інших не йдеться про воєнні дії чи російську агресію. Назви радше можуть заплутати.

На перешкоді пошуку за назвами чи ключовими словами стає також синонімія, адже одні й ті ж поняття можна виразити за допомогою різних термінів: мовознавство і лінгвістика, манускрипт і рукопис, коронавірус і COVID-19 і т. д. Тому мова предметизації має бути стандартизованою. Це є також однією з умов створення зведеного каталогу вітчизняних бібліотек. Важливо й те, що «Бібліотечна еталонна модель» ІФЛІА («IFLA Library Reference Model»), яка лежить в основі нового міжнародного стандарту каталогізації й обміну даними «Опис та доступ до ресурсу» (RDA), включає і функціональні вимоги до тематичних / предметних авторитетних даних. А отже, цей елемент є обов'язковим.

Н. В. Стрішенець відзначила, що в українських бібліотеках є немало невирішених проблем, пов'язаних з цим видом каталогізації. Навіть не всі наукові бібліотеки виконують її. І головне – досі не створено національного авторитетного файлу предметних рубрик. Ще 1999 р. Секція класифікації та предметизації ІФЛІА опублікувала «Принципи, що лежать в основі мов предметних рубрик» («Principles Underlying Subject Heading Languages») (Principles Underlying Subject Heading Languages (SHLs) / Edited by Maria Inês Lopes, Julianne Beall and Working Group on Principles Underlying Subject Heading Languages. K. G. Saur, 1999. 196 p. UBCIM Publications. New Series, Vol. 21). Один з цих принципів, а саме користувача, стверджує: словник мови предметних рубрик має відображати поточне використання мови цільовою аудиторією. Міжнародні принципи каталогізації також віддають перевагу термінології, яка знайома користувачам, їх власними мовами і/або шрифтами. Тобто, предметні рубрики мають формулюватися відповідно до сучасного стану розвитку науки, мовою країни, в якій здійснюється каталогізація.

Наголошуючи, що на сьогодні у світі основними видами контрольованих словників є списки предметних рубрик (subject heading list) і тезауруси, доповідачка зробила огляд основних інструментів предметизації, які використовуються у бібліотеках Європи і Америки. Серед них тритомний «Словник мови предметних рубрик Бібліотеки Народової» («Słownik języka hasel przedmiotowych Biblioteki Narodowej»), який розробляє і підтримує Національна бібліотека Польщі – Бібліотека Народова. Ці предметні рубрики використовуються не лише у каталогах Бібліотеки Народової, а й при укладанні польської Національної поточної бібліографії, а також у більшості наукових, публічних, освітянських книгозбірень країни.

Докладно було охарактеризовано відомий у бібліотечному світі «Список предметних рубрик Бібліотеки Конгресу» («Library of Congress Subject Headings, LCSH»), перше друковане видання якого з'явилося ще 1914 р. Як приклад високих вимог до формулювання цих рубрик згадувався випадок, коли питання про зміну назви рубрики «illegal aliens» («нелегальні іноземці / прибульці») у 2016 р. розглядалося навіть на засіданні Палати представників Конгресу, а студентська спільнота, яка добивалася зміни назви цієї рубрики, створила документальний фільм «Change the Subject» (<https://www.youtube.com/watch?v=1SrosdR7-Y>).

Н. В. Стрішенець порушила питання адаптації «Списку предметних рубрик Бібліотеки Конгресу» у світі, насамперед в англомовних країнах. Так, на тих самих принципах, що і LCSH, розроблено «Канадські предметні рубрики» («Canadian Subject Headings»). Вони охоплюють канадську культуру, економіку, історію, політику тощо. Австралійські предметні рубрики розробляє Національна бібліотека Австралії. Відповідно вони відображають австралійську специфіку. Підготовлено їх авторитетний файл, який використовується

у всіх австралійських бібліотеках. Латвійська національна бібліотека на основі LCSH підготувала власний «Список предметних рубрик» («Latvian Subject Heading List»), які використовуються у Національній бібліотеці, Зведеному каталозі наукових бібліотек, у публічних книгозбірнях, а також у Національній цифровій бібліотеці «Letonica». В основу литовських предметних рубрик також покладено LCSH.

Доповідачка проаналізувала структуру й призначення, розробленого в OCLC на основі Предметних рубрик Бібліотеки Конгресу, спрощеного набору предметних рубрик – «Faceted Application of Subject Terminology, FAST» («Фасетне застосування термінології предметизації»). Саме на основі «Списку предметних рубрик Бібліотеки Конгресу» побудовані й «Предметні рубрики М. Сіарс» (Sears List of Subject Headings), 22-ге видання яких вийшло 2018 р. Призначені вони для невеликих бібліотек, які не потребують надто дрібної деталізації. А також «Предметні рубрики для дітей» («Subject Headings for Children: A List of Subject Headings Used by the Library of Congress With Abridged Dewey Numbers Added»), які можуть стати у нагоді й українським дитячим бібліотекам.

Окремо було розглянуто німецький досвід, особливістю якого є те, що там предметні рубрики є частиною Інтегрованого авторитетного файлу німецьких бібліотек (Gemeinsame Normdatei, GND), який підтримується спільно національними бібліотеками трьох німецькомовних країн, і зберігається в Німецькій національній бібліотеці (DNB). Він є обов'язковим для використання у ФРН, Австрії, німецькомовній частині Швейцарії, а також у німецьких бібліотеках за кордоном, наприклад, у тих, що працюють у складі світової мережі Гете-інституту. Німецький файл предметних рубрик налічує понад 600 тис. основних рубрик і 700 тис. синонімів та інших додаткових рубрик, від яких дається посилання до основних. 2017 р. з'явилося вже 4-те, повністю перероблене видання «Правил предметної каталогізації» («Regeln für die Schlagwortkatalogisierung»), які регулюють формування і використання предметних рубрик. Наголошувалось, що Авторитетні дані GND доступні у мережі Інтернет у різних форматах і через різні канали.

Н. В. Стрішенець приділила увагу досвіду фінських бібліотек, які для визначення предметних рубрик використовують «Фінський загальний тезаурус» (Yleinen suomalainen asiasanasto, YSA) (<http://finto.fi/ysa/en/>), а також спеціальний музичний тезаурус: MUSA – Musiikin asiasanasto (MUSA – Finnish Music Thesaurus) (<http://finto.fi/musa/en/>). За їх розвиток і оновлення відповідає Національна бібліотека Фінляндії.

Як приклад галузевих предметних рубрик доповідачка навела «Медичні предметні рубрики» («Medical Subject Headings», MeSH) Національної медичної бібліотеки США. Саме ними, щоправда в російському перекладі, користуються медичні бібліотеки України. Відзначалося, що на сайті (<https://www.nlm.nih.gov/mesh>) їх можна отримати в XML та інших форматах, завантаживши <https://www.nlm.nih.gov/mesh/filelist.html>. Рубрики доступні також у форматі RDF.

Н. В. Стрішенець, зауваживши, що у провідних бібліотеках Європи, наприклад у Національних бібліотеках Німеччини і Фінляндії, нині розробляються системи автоматизованої предметизації, детально охарактеризувала фінську систему Annif (<https://annif.org>).

На завершення доповідачка розповіла про внесок американського каталогізатора С. Бермана в удосконалення «Списку предметних рубрик Бібліотеки Конгресу», його книгу та інші публікації, які сприятимуть поглибленню знань учасників Вебінару з цієї тематики.

Директор Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» **Т. В. Чорна** у своєму виступі «Досвід застосування предметних рубрик Бібліотеки Конгресу (США) у процесі предметизації бібліотечних фондів Наукової бібліотеки НАУК-МА» ознайомила присутніх з особливостями формування Списку предметних рубрик однієї з провідних бібліотек світу. Вона відзначила: щороку до Списку додається близько 5

тис. нових рубрик; до наповнення бази долучається близько сотні каталогізаторів; додавати нові рубрики мають фахівці Бібліотеки Конгресу та учасники Спільної програми авторитетних предметних рубрик (Subject Authority Cooperative Program, SACO).

Доповідачка докладно охарактеризувала авторитетну базу предметних рубрик Бібліотеки Конгресу, ознайомила колег з досвідом бібліотеки НАУКМА щодо її використання й адаптації до потреб своєї читацької аудиторії. Так, від самого початку тут ведеться картотека прийнятих рішень, що забезпечує послідовність і узгодженість у роботі. Запозичення записів з каталогу OCLC також потребує мінімум доопрацювань у полі предметних рубрик. Окрім перекладу й адаптації рубрик, обов'язковою операцією є їх редагування. За словами доповідачки, пошук у каталогах іноземних бібліотек найзручніше здійснювати за 020 полем (ISBN, ISSN), а також за 100-м – Автор і 245-м – Назва. Наприклад, у 2010 р. запозичення записів за протоколом Z39.50 відбулося з книгозбірень 19 країн світу. У 2015 р. кількість запозичених записів у бібліотеці НАУКМА досягала майже 40 % від загальної кількості, створених у цьому році записів.

Т. В. Чорна зауважила, що предметизація відбувається відповідно до методичних рекомендацій «Правила складання предметних рубрик» (2010). Вона розповіла, як формуються прості й складні рубрики, а також підрубрики: тематичні, географічні, хронологічні, форми. Предметні рубрики подаються українською мовою. Винятками є мови програмування, комп'ютерні програми Pascal (Мова програмування), Word (Комп'ютерна програма), власні назви мультимедійних ігор, теле- та радіопрограм ICTV (Телевізійний канал), Quake (Гра), Radio ROKS (Радіостанція) тощо. У записах на книги з Американської бібліотеки рубрики запозичуються англійською мовою. Були продемонстровані приклади записів за полями MARC21. Обговорення та затвердження нових предметних рубрик (наприклад, Гібридна війна, Антитерористична операція, COVID-19) проходять на зібранні робочої групи з предметизації.

У заключній частині доповіді йшлося про співпрацю бібліотеки НАУКМА з іншими бібліотеками, які також працюють на Alerph, а саме: Львівською Національною науковою бібліотекою ім. В. Стефаника і Публічною бібліотекою імені Лесі Українки м. Києва.

«Предметизація: практичний досвід Львівської Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника» – такою була тема виступу **Г. Я. Мельник-Хохи**, молодшого наукового співробітника Львівської Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Вона відзначила важливу роль предметизації в розкритті тематики бібліотечних фондів, наближенні їх до широкого кола читачів.

Доповідачка повідомила, що сучасна предметизація розпочалася у Бібліотеці 2007 р. з упровадженням програмного забезпечення Alerph, яке підтримує міжнародний формат бібліографічних даних MARC21. У своїй роботі каталогізатори використовують методичні рекомендації «Правила складання предметних рубрик», укладені фахівцями наукових бібліотек Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (Київ, 2010). Процес присвоєння предметних рубрик включає низку операцій: визначення основної теми видання та другорядних тем, котрі можуть становити інтерес для конкретної групи користувачів; визначення термінів, що характеризують його зміст; уніфікація формулювання рубрик за допомогою словника предметних рубрик. Насамкінець рубрики редагуються, перевіряються на їх відповідність правилам предметизації та нормативним документам, ухваленим Бібліотекою. У результаті одержують пошуковий образ видання.

Аналіз запитів читачів ЛННБ імені В. Стефаника, зауважила дослідниця, свідчить про те, що у їхньому спектрі найбільшу групу становлять якраз тематичні запити. Предметні рубрики служать довідником, що орієнтує читача в системі понять галузі, а наявність

ієрархічних посилань дає можливість вибрати необхідний аспект теми. Предметизація також є дуже корисною для тих читачів, інформаційні потреби яких не сформульовані.

Г. Я. Мельник-Хоха наочно продемонструвала поля бібліографічного запису, які мають стосунок до розкриття предмета / теми видання. Зокрема, це 650 поле, яке містить предметні рубрики. Показала як виглядає модуль списку предметних рубрик у Alerph, навела приклади пошуків та відсортування бібліографічних записів за темами «Християнство» і «Національно-визвольні рухи».

Завідувач відділу Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого, кандидат історичних наук **О. Г. Кириленко** і науковий співробітник цієї ж бібліотеки, доктор наук з соціальних комунікацій **О. М. Збанацька** подали аналіз «Організація предметизації з використанням «Інформаційно-пошукового тезауруса» Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого». Предметизування є перспективним напрямом сучасних бібліотечно-кознавчих досліджень. Про це свідчить міжнародний досвід і представлена в бібліографічному посібнику О. Збанацької література (Предметизація документів: теорія та практика (1875–2012 pp.) : наук.-допоміж. бібліогр. покажч. / [уклад. О. М. Збанацька ; наук. ред. В. О. Кононенко] ; Нац. парламент. б-ка України. – Київ : НПБ України, 2014. – 283 с.).

У Національній бібліотеці України імені Ярослава Мудрого уніфікація підходів до предметизування видань здійснюється за допомогою «Інформаційно-пошукового тезауруса» (ПТТ), перше видання якого з'явилося ще 2004 р. За кілька років, у 2010 р., для службового використання було випущене 2-е видання у 4-х книгах. А 2019-го на сайті Бібліотеки у розділі «Бібліотечному фахівцю» Тезаурус розмістили у відкритому доступі. Його доповнюють методичні рекомендації «Предметизування документів з використанням інформаційно-пошукового тезауруса» (<http://catalogue.nplu.org/ipt>), в яких викладені правила побудови рубрик та підрубрик. Відповідно, не лише фахівці Національної бібліотеки, але й уся мережа публічних бібліотек активно використовує ці інструменти у процесі каталогізації для уніфікації предметних рубрик.

О. І. Кириленко розповів про структуру Тезауруса, найчастіші запити, їх географію тощо. Він уточнив, що за розвиток і підтримання «Інформаційно-пошукового тезауруса» в актуальному стані з 2017 р. відповідає відділ лінгвістичного забезпечення. О. М. Збанацька повідомила, що впродовж 2020–2021 pp. розроблено нове програмне забезпечення, яке має комплекс сервісів з організації ПТТ й отримання статистичних даних щодо його формування та використання. Весь процес опрацювання видань й організації Тезауруса здійснюється відповідно до сучасних технологічних вимог. Тому при потребі дані можуть бути конвертовані у формати інших інформаційно-пошукових систем, наприклад, при створенні спільних баз даних та іншій взаємодії.

Головний бібліотекар Науково-технічної бібліотеки імені Г. І. Денисенка Національно-го технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» **І. М. Баньковська** у виступі «Особливості роботи з предметними рубриками в RDA» зосередилася на вимогах, які висуває новий міжнародний стандарт каталогізації «Resource Description and Access» («Опис та доступ до ресурсу»). Важливо, зазначила доповідачка, що функціональні вимоги до авторитетних предметних рубрик (Functional Requirements for Subject Authority Data, FRSAD) стали частиною «Бібліотечної еталонної моделі від ІФЛА» («IFLA Library Reference Model»), яка лежить в основі RDA. Тобто перехід українських бібліотек на цей міжнародний стандарт неможливий без виконання вимог щодо авторитетного файлу предметних рубрик.

Доповідачка нагадала, що RDA – це набір сутностей, які пов'язані між собою зв'язками та мають атрибути. Якраз одним з таких зв'язків є «предметний» зв'язок : Твір → має тему / предмет. Було наведено різні варіанти цього зв'язку з сутністю Твір, звернуто ува-

гу на те, що для кожної з сутностей, яка є предметом Твору, будуються точки доступу відповідно до спеціальних інструкцій. І. М. Баньковська продемонструвала на екрані різні приклади, зокрема, і зв'язку «Предмет-вираження» та інші можливості RDA щодо розкриття змісту Твору за допомогою предметних рубрик.

Відомо, що дедалі більше сучасних користувачів віддають перевагу пошуковим засобам Інтернет, які використовують власні інструменти систематизації інформації. Але вони можуть стати у нагоді і бібліотекарям. Зокрема, у такій близькій до бібліотечної галузі, як світова книжкова торгівля, дедалі більшу міжнародну підтримку отримує нова схема глобальної предметизації книг – Thema (Тема). Саме тому, керівник компанії «Biblio. Center» (м. Львів) **І. І. Огура** темою свого виступу обрав: «Thema – схема предметних рубрик світової книжкової торгівлі та ONIX: чи потрібно це нашому читачеві?». Він зазначив, що раніше у кожній країні використовувалася власна схема предметної категоризації видань, і це вносило певні незручності, вимагало зайвих коштів на співставлення видань, відбувалося дублювання в роботі. Для потреб міжнародної співпраці вирішено було розробити схему, яка служила б потребам глобальної книжкової торгівлі. В основу фахівці поклали британську систему Book Industry Communication (BIC). Тим більше, що її модифіковані версії вже використовувалися в Італії, Іспанії та інших країнах. Зрештою була створена глобальна схема Thema, котра має шанси стати світовим мультикультурним і багатомовним інструментом, що застосовується для предметизації в усьому ланцюжку книжкової торгівлі. Вона є досить гнучкою, що дає змогу використовувати її в різних країнах і культурах, залишаючись уніфікованим та простим у використанні інструментом. Остання редакція «Thema» вийшла у квітні 2018 р. Важливо, що кожне оновлення зберігає усі попередні коди, тому оновлення не вимагає великих змін.

Оскільки Thema використовується як тематична / предметна схема у ланцюжку постачання метаданих від видавця до роздрібною торгівлі й від видавця до бібліотеки, то технологія її функціонування, можливість застосування у бібліотеках готових рубрик, отриманих від постачальника книжок разом з метаданими, становить безперечний інтерес для фахівців.

Наприкінці Вебінару доповідачі відповідали на запитання його учасників. Дискусію викликало питання, чий саме список предметних рубрик – Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого, Львівської Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка, напрацьований бібліотекою Києво-Могилянської академії варіант Списку предметних рубрик Бібліотеки Конгресу чи якийсь інший – може бути взятий за основу національного авторитетного списку предметних рубрик. Без нього неможлива сучасна каталогізація і долучення до європейської бібліотечної спільноти разом з упровадженням українськими бібліотеками міжнародного стандарту каталогізації «Опис та доступ до ресурсу».

Надія Стрішенець,

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник, ORCID 0000-0001-8032-6622,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ, Україна)
просп. Голосіївський, 3, м. Київ, 03039, Україна
e-пошта: strishenets@nbuv.gov.ua

Nadiia Strishenets,

doctor of historical sciences, leading researcher,
ORCID 0000-0001-8032-6622,
Vernadsky National Library of Ukraine
3, Holosiivskyi ave., Kyiv, 03039, Ukraine (Kyiv, Ukraine)
e-mail: strishenets@nbuv.gov.ua